

1. Қазақстан Республикасындағы «Банктер және банк қызметі» туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы N 2155 Заңы.
6. Белотелова Н.П., Белотелова Ж.С. Деньги, кредит, банки: Учебник. – М.: Дашков и К, 2009.
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми сайты www.nationalbank.kz

Косдаулетова А.М., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, М2-Ю-23-1к тобы, магистрант
(*Ғылыми жетекшісі – PhD, Ботагарин Р.Б.*)

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ ДЕКЛАРАЦИЯСЫНЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Әлем елдері 1948 жылдан бері әр 10-желтоқсан күні адам құқықтары күнін атап өтіп келе жатқанына 2023-жылы 75 жыл болды. Бұл күн екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Адам құқықтары жөніндегі декларацияның қабылданған күні. Адам құқықтары мен бостандықтарының негізін қамтыған бұл тарихы құнды құжат әлі күнге дейін адамзаттың қол жеткізген баға жетпес құнды құжаттарының бірі. Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларацияның негізгі идеясы мен ережелері бүгінгі күні көптеген демократиялық, құқықтық мемлекеттердің негізгі құқықтық актілерінде маңызды орында келе жатыр.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп, ал өзінің ең қымбат қазынасы ретінде - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын жариялайды [1]. Яғни, Қазақстан Республикасы өзінің Конституциясында аталған ұстанымды бекіте отырып, жалпыға бірдей адам құқықтары декларациясының ұсынымдарын өзінің басты қағидасы ретінде орнатты деп айтсақ та болады.

Адамның құқықтары мен бостандықтары - мемлекеттің сарқылмас қазынасы болып табылады. Халықаралық құқықтың саласы, негізгі азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен адам бостандығын қалыптастыратын нормалардың жиынтығын және жеке құқықтар мен бостандықтардың дұрыс орындалуын көздейтін құқықтық ұйымдастыру тетіктерінің жалпы мағынасын адам құқықтары құрайды. Адам құқықтары-бұл кез-келген адамзат баласының өмірге деген еркіндігі мен тәуелсіздігін танытатын, қарапайым тілмен атқанда жай ғана адам болып туылып, танылуының бірден-бір көрінісі.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құқықтың маңызды институты болып табылады. Бостандықтың ең ұтымды анықтамаларының бірі Е.А. Лукашева: "жалпы әлеуметтік мағынада бостандық-бұл адамның өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігімен сипатталатын жағдайы. Бұл мағынада бостандық-бұл табиғи күйдегі, шектеусіз және ресми-занды конвенциялармен шектелмеген құқық, яғни, заңды құжаттың мәтінінде көрсетілмеген. Бұл нақты нысандағы құқық [2, б. 125]. Оларды ешбір мемлекет бермейді. Жалпы адам құқықтары азаматтығына, жынысына, ұлттық немесе этникалық тегіне, түсіне, дініне, тіліне немесе кез келген басқа белгілеріне қарамастан әрқайсымыздың ажырамас құқықтарымыз болып табылады. Оларға өмір сүру құқығын қоса алғанда, негізгі құқықтар да, біздің өмірімізді лайықты ететін құқықтар, соның ішінде тамақтану, білім беру, еңбек, денсаулық және бостандық құқығы кіреді.

Жалпыға белгілі адам құқықтарының 5 түрі бар [2, б. 214]:

жеке (азаматтық);

мәдени;

саяси;

әлеуметтік;

экономикалық.

Адамның жеке құқықтары оның өмір сүруін және қорғалуын қамтамасыз етеді мемлекеттік озбырлық (өмірге, бостандыққа, жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы).

Мәдени құқықтар рухани даму мен өзін-өзі жүзеге асыруды қамтамасыз етеді (құқық мәдениеттің жетістіктерін пайдалану).

Саяси құқықтар азаматтардың елдің саяси өміріне қатысуын қамтамасыз етеді (сайлау және сайлану құқығы).

Әлеуметтік құқықтар әл-ауқат пен лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етеді (құқық еңбек, демалу, медициналық қызмет көрсету).

Экономикалық құқықтар тұтыну заттарына еркін билік етуді қамтамасыз етеді экономикалық қызметтің негізгі факторлары: өндіріс және жұмысшы күш жағдайлары.

Қазіргі уақытта көптеген адамдар басқа адамдардың да құқықтары бар екенін және оларды осы құқықтардан айыруға болмайтынын кейде ұмытып жатады. Адам құқықтарының негізгі бұзылуы-бұл адам өміріне қастандық жасау. Өмір сүру құқығының ең қорқынышты бұзылуы-жаппай кісі өлтіру, аштық және геноцид. Геноцид әдетте бір этникалық, нәсілдік немесе діни топты әдейі құрту деп түсініледі. Топ

мүшелерін өлтіру, оларға зиян келтіру ауыр дене немесе психикалық зақым келтіру, туудың алдын алу шараларын енгізу немесе балаларды күштеп беру-бұл топты жоюдың жолы. Геноцид жиі адамзатқа қарсы ең қорлайтын қылмыс ретінде қарастырылады.

Адам құқықтары туралы қазіргі түсінік ежелгі дәуірде пайда болған табиғи құқық идеяларынан бастау алады, либерализм идеяларынан тікелей бастау алады. Оның ең көрнекті өкілдері өмір сүруге, қауіпсіздікке, бостандыққа, меншікке, езгіге қарсы тұрудың іргелі құқықтарын мемлекетке тәуелсіз және ол қорғайтын адам мінез-құлқының табиғи, ажырамас (бөлінбейтін) және қасиетті нормалары ретінде түсінуді негіздеді. Ағарту дәуірінде табиғи құқық туралы идеялар пайда бола бастады. Осы идеялар негізінде Ұлыбританиядағы құқықтар туралы Билл, АҚШ-тағы құқықтар туралы Билл және Франциядағы адам және азамат құқықтары туралы Декларация құрылды және қабылданды.

Екінші дүниежүзілік соғыс адам құқықтары туралы әмбебап келісімнің қажеттілігін айқын көрсетті. 1941 жылы Франклин Рузвельт өзінің «Елдегі жағдайы туралы» Жолдауында төрт қажетті бостандықты қолдауға шақырды: сөз бостандығы, ар-ождан бостандығы, мұқтаждық пен қорқыныштан бостандық [3]. Бұл бейбітшілік пен соғыстың аяқталуы үшін қажетті шарт ретінде адам құқықтарының дамуына жаңа серпін берді. Фашистік Германияның жасаған қатыгездіктері туралы жұртшылық білген кезде, БҰҰ Жарғысы адам құқықтарын жеткілікті түрде дәл анықтамағаны белгілі болды. Жеке құқықтарды тізімдейтін және сипаттайтын жалпы келісім қажет болды.

Яғни, жоғарыда келтірілген адам құқықтары мен бостандықтары бұл – еш уақытта қол сұғуға болмайтын, үнемі жалпы бақылауда, жіті қадағаланып сақталып отырылатын жалпыға міндетті іс әрекеттердің жиыны басты ұстанымы болуы тиіс. Бұл ұстанымды бүгінгі таңда әлемнің барлық елдері қолдап, осы бағытта өзара тиімді жұмыстар атқаруға тырысып келеді. Алайда, бұл тұрақты жағдай кез келген уақытта тұрақсыздыққа тап болатынын байқаймыз.

Осындай тұрақсыздықтың алдын алып, әлемдегі бейбітшілікті сақтап қалуды, адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, сақтауды қамтамасыз етіп келе жатқан бірден бір маңызды құқықтық құжат – Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады. Бұл тарихи құқықтық құжаттың қабылдануының өзінің бір ерекше тарихы бар.

Адам және азамат құқықтары институтының дамуындағы сапалы серпіліс ХХ ғасырдың екінші жартысында орын алады. Қазірдің өзінде қалыптасқан азаматтық, саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтар тізімі айтарлықтай кеңеюде. Осы кезеңде адам және азамат құқықтары институтының дамуында жетекші рөл оның негізгі құжаттарында ресімделген халықаралық құқыққа ие болады: адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948) [4], экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Пакт және Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы Пакт (1966), Хельсинки жиналысының қорытынды актісі Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық (1975).

1948 жылы Бас Ассамблея қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында тарихта бірінші рет барлық жерде қорғалуы керек негізгі Адам құқықтары жарияланды. Дәуірлік құжатта алғаш рет жалпыға бірдей қорғалатын негізгі Адам құқықтары тұжырымдалды. Аталмыш құжат- адам құқықтары саласындағы алғашқы әмбебап құжат болып есептеледі.

Осы ретте бұл құжаттың қабылдануына қатысты бір тоқталып кетсек. БҰҰ-ның Адам құқықтары туралы жеке құжатпен толықтырылуы керек деген идеяны БҰҰ-ға қатысушы мемлекеттер оны құрғаннан кейін бірден тұжырымдап, жүзеге асыра бастады. Бас Ассамблеяның бірінші сессиясында декларацияның жобасы қаралып, адам құқықтары жөніндегі комиссияның құқықтар туралы халықаралық Биллді дайындау міндеті қойылды.

Бас Ассамблея қараған құжат осы мақсатта экономикалық және әлеуметтік кеңеске берілді, оның көмекші органы Адам құқықтары жөніндегі Комиссия болып табылады. Жобаны талқылаған Кеңестің Редакциялық комиссиясы сегіз мемлекеттің өкілдерінен тұрды, олар әділ географиялық өкілдік принципі бойынша таңдалды. Сонымен, болашақ декларацияны әзірлеу кезінде барлық өркениеттердің жетістіктерін бейнелейтін әмбебап халықаралық құқықтық құжатты құру міндеті қойылды. Комиссия құрған декларация жобасы барлық мемлекеттерге "Женева жобасы" ретінде ұсынылды және 50 мемлекет қатысқан 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Бас Ассамблеяның қарарларымен қаралды және қабылданды. Декларацияны қабылдау кезінде сегіз мемлекет қалыс қалды, бірақ бірде-бір мемлекет қарсы дауыс берген жоқ.

Мұндай дауыс беру нәтижелері БҰҰ-ға қатысушы мемлекеттердің жалпыға бірдей танылған норманы құру ниеті туралы айтады. 1948 жылы Бас Ассамблеяның отырысы Парижде өтті, өйткені француз революциясының құжаттарында адам құқықтарының бұзылуы соғыстардың себебі болып табылады деген идея тұжырымдалған.

БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары түрінде қабылданған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы заңды түрде міндетті емес, тек ұсынымдық сипатқа, мәнге ие болғанына қарамастан бұл халықаралық-құқықтық құжат баға жетпес: оны қабылдау адам құқықтарын қорғау және олардың сақталуын бақылаудың арнайы конвенциялық тетіктерін құру саласындағы халықаралық конвенциялардың өте кең санын әзірлеу мен жасасудың бастапқы нүктесі және негізі болды; оның ережелері қарапайым халықаралық құқықтың, ұлттық Конституциялардың және адам құқықтары туралы басқа да мемлекетшілік заңдардың нормаларында көрініс тапты, тұтастай алғанда салыстырмалы түрде қысқа тарихи мерзімде құрылған, жеке тұлғаның құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғауға бағытталған заңдық міндетті нормалардың кең жүйесін құрады.

1976 жылы күшіне енген Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт, онда құқықтардың едәуір бөлігі одан әрі дамыды, бұрын жалпыға бірдей декларацияда бекітілген Адам құқықтары оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті заңды күшке ие болды.

Осылайша, 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдау адам құқықтарының әмбебап стандарттарын қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылады. Оның кіріспесінде БҰҰ Бас Ассамблеясы бұл Декларацияны "барлық халықтар мен мемлекеттер орындауға ұмтылуы керек міндет ретінде" жариялайтынын көрсетті.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, төмендегідей тұжырым жасауға болады. Бүгінгі таңда адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын талқылау халықаралық қоғамдастық шеңберінде де, ғылыми ортада да өзекті болып табылады, өйткені ол құқық қорғау саласындағы проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді, бұл осы құжаттың мемлекеттердің жеке құқықтарын дамыту мен құрметтеу үшін маңыздылығын тағы да растайды.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы ұсынымдық акт болып табылады және халықаралық құқық бойынша қазіргі заманғы жұмыстарда тұжырымдалғандай, ратификациялауды қажет етпейді, өйткені мемлекеттер оны адам құқықтары саласындағы мемлекеттердің халықаралық-құқықтық нормалары мен заңнамаларын дамыту үшін эталон ретінде таныды.

БҰҰ Бас хатшысы Антонио Гутерриш: "Жалпы декларация шиеленісті жеңуге және біздің әлем қалайтын қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектесетін ортақ құндылықтар мен тәсілдерге жол көрсетеді", – деді [5].

Барлық адамдар өздерінің қадір-қасиеті мен құқықтары бойынша еркін және тең болып туылады. Бұл адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының бірінші және негізгі қағидасы болып табылады. Яғни, адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларация - адам құқықтарының бүгін әділдік, теңдік, бостандық, бейбітшілік және әл-ауқаттылық ұғымдарының айқын бейнесі. Бұл ұғымдарды өмірлік тұрғыда қалыптастырып, дамыту дүниежүзі елдерінің алға қойған мақсаттарының бірі болуы тиіс. Адам құқығы мен бостандығы әр кез жіті назар мен үнемі дамытуды қажет ететін басты құндылықтар қатарында болуы керек.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген [өзгерістер мен толықтыруларымен](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2)). - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2

2. Лукашева Е.А. Права человека: Учебник. 2-е изд., перераб. М.: Норма; ИНФРАМ, 2011. – 560 с.

3. Франклин Рузвельт. Четыре свободы. - <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetire-svobody.php>

4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>

5. Всеобщей декларации прав человека – 75 лет. - <https://news.un.org/ru/story/2023/12/1447622>

Мадурова А.Ж., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, топ- ПРПД-22-1к, студент

(Ғылыми жетекші - азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м. Асетова Г.Б.)

КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН АЗАМАТТАРДЫ ӘРКЕТКЕ ҚАБІЛЕТТІ ДЕП ЖАРИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Елімізде болып жатқан саяси және әлеуметтік – экономикалық өзгерістер қоғамдағы адамзат орнының түбегейлі өзгеруіне әкелуде. Адам мен азамат, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық ретінде танылады. Елдің де, оның өзінің де экономикалық әл-ауқаты тұлғамен, оның іскерлігімен және бастамашылдығымен байланысты. Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған жеке меншік, кәсіпкерлік еркіндігі адамның жасампаз қызметіне, оның өзін - өзі жүзеге асыруына нақты негіз жасайды.

Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде азаматтың құқықтық жағдайын анықтай отырып, Қазақстан Республикасының қолданыстағы азаматтық заңнамасына бірқатар жаңа ережелер енгізілді. Бұл, атап айтқанда, 2007 жылы 12 қаңтарда енгізілген өзгерістерге сәйкес, кәмелетке толмаған азаматтардың толық азаматтық әрекетке қабілеттілігін алу мүмкіндігіне қатысты. Жалпы ереже бойынша, азаматтық әрекетке қабілеттілік, бұрынғыдай, азаматтың он сегіз жасқа толуымен туындайды. Алайда, белгілі бір жағдайларда кәмелетке толмаған адам он алты жасқа толғаннан кейін толық әрекет қабілеттілікке ие бола алады. Жасөспірім толық әрекет қабілеттілікті автоматты түрде емес, тек қорғаншылық және қамқоршылық органының немесе соттың оны эмансипацияланған деп жариялау туралы шешімімен алады.

Эмансипация (латын тілінде emancipatio) – кәмелетке толмаған азаматты толық әрекет қабілетті деп жариялауды білдреді. Гай әкелік билік институтын ius proprium civium romanorum (қатаң түрде Рим азаматтарының ұлттық институты) деп атайды және «өз балаларына біз, яғни Рим азаматтары сияқты билік жүргізетін басқа адамдар жоқ шығар» деп қосады [1, 101].